

МОДИФІКАЦІЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ ПІД ВПЛИВОМ НОВІТНІХ ФАКТОРІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ КРИЗИ

Розглянуто нові характеристики розвитку сучасного світового господарства та фактори його іманентної нестабільності у контексті уроків глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. і продовження пов'язаної з нею глобальної структурної кризи світового господарства.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. — найбільш всеосяжна і глибока з часів Великої депресії — породила потужну хвилю досліджень, у ході яких автори намагаються знайти глибинні причини цього явища, окреслити головні механізми поширення криз в умовах сучасної світової економіки та спрогнозувати на цій основі майбутні події у руслі глобального економічного розвитку. У такому контексті широкого резонансу набули публікації відомих зарубіжних фахівців, присвячені аналізу причин і механізмів розвитку глобальної кризи¹. З'явилися нові фундаментальні дослідження історії криз, з виявленням того нового, що вносить до механізмів їх виникнення нинішня епоха². Вагомий вклад у вивчення зазначених питань зробили й вітчизняні дослідники³, які шукають відповіді на глобальні виклики для України. А ці виклики для нашої держави є надзвичайно масштабними, адже національна економіка в цілому має удвічі ви-

¹ Див.: А т т а л и Ж. Мировой экономический кризис. Что дальше? М., "Питер", 2009; Доклад Стиглица. О реформе международной валютно-финансовой системы. Уроки глобального кризиса. М., "Международные отношения", 2010; С т и г л и ц Д. Ж. Крутое пике. Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. М., "Эксмо", 2011; С о р о с Д. Ж. Первая волна мирового финансового кризиса. Промежуточные итоги. Новая парадигма финансовых рынков. М., "Манн, Иванов и Фербер", 2010; Р у б и н и Н., М и м С. Нуриэль Рубини: как я предсказал кризис. Экстренный курс подготовки к будущим потрясениям. М., "Эксмо", 2011.

² Див.: К и н д л б е р г е р Ч., А л и б е р Р. Мировые финансовые кризисы. Мании, паники и крахи. М., "Питер", 2010; Р е й н х а р т К., Р о г о ф ф К. На этот раз все будет иначе. Восемь столетий финансового безрассудства. М., "Карьера пресс", 2011.

³ Див.: М а з у р е н к о В. І. Світові фінансові кризи та національна економічна безпека: теорія і методологія. К., "Київський університет", 2007; Б а р а н о в с ь к и й О. І. Економіка "мильних бульбашок". "Економіка і прогнозування" № 4, 2008, с. 45–68; № 1, 2009, с. 7–23; Г а л ь ч и н с ь к и й А. С. Криза і цикли світового розвитку. К., "АДЕФ-Україна", 2009; Б у р а к о в с ь к и й І. В., П л о т н і к о в О. В. Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України. Х., "Фоліо", 2009; Ч у х н о А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання. "Економіка України" № 1, 2010, с. 4–18; № 2, 2010, с. 4–13; А р т ь о м о в а Т. І. Методологічна анатомія глобальної фінансово-економічної кризи. "Економічна теорія" № 2, 2011, с. 16–33; Н о с о в а О. Про фундаментальні причини фінансових криз та життєздатність фінансових ринків у сучасній формі. "Економіка України" № 4, 2011, с. 45–55; Розгортання фінансово-економічної кризи в Україні у 2009 році: негативні наслідки та засоби їх пом'якшення: науково-аналітична доповідь. НАН України; Інститут економіки та прогнозування. К., Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2009.

щий, ніж у середньому у світі, рівень залежності від світового господарства, вимірюваний величиною зовнішньоекономічних потоків відносно ВВП.

Слід, проте, підкреслити: якщо в одних працях головна увага зосереджується на помилках в економічній політиці та на переборах у функціонуванні окремих фінансових інструментів та інститутів, то в других — на накопичених структурних диспропорціях і критично важливих дисбалансах, які можуть обернутися кризою та, водночас, слугувати надійними індикаторами її наближення. Існує й третя, досить значна, група дослідників, які спираються на вихідну тезу про загальносистемну неадекватність сучасного світового господарства, органічно пов'язану як з кардинальними структурними та технологічними зрушеннями ⁴, так і з потужними геоекономічними зсувами ⁵. У руслі цього напрямку аналізу лежить також виконане на рубежі 2009 і 2010 рр. міжнародне дослідження “Моделі посткризового розвитку: глобальна війна або новий консенсус”, організоване Інститутом посткризового світу (РФ), в якому брали участь 247 експертів з 53 країн світу, і в тому числі автор цієї статті ⁶. Згідно із зазначеним дослідженням, *світ, по суті, вступив у фазу системного переходу, в якій нестабільність стає іманентною рисою розвитку*, де будуть присутні як періоди прискорення докорінних системних змін з відповідним руйнуванням старих структур, так і етапи більш-менш врівноваженого еволюційного розвитку.

Можливо, на перший погляд, така широка палітра думок відносно природи та рушійних сил глобальної кризи відображає нездатність знайти її адекватну інтерпретацію. Це може здаватися парадоксальним, але, на думку автора, частка істини існує в кожній з наведених позицій, що, у свою чергу, відображає *неоднозначний, багатоаспектний* характер походження сучасних кризових явищ, їх *багатоканальний* і вкрай *суперечливий* вплив на формування майбутнього світової економіки. Жодна окремо взята теоретична концепція не здатна дати вичерпної відповіді на всі запитання, які породжуються сучасним періодом кризового розвитку. І лише певна *комплексна парадигма*, що поєднувала б у собі різні концептуальні підходи, може наближатися до необхідного пояснення.

Таким чином, при аналізі рушійних сил сучасного етапу глобального розвитку абсолютно необхідним є широкий підхід. Проте критично важливим є і детальний аналіз тих конкретних механізмів, які саме призводять до прогресуючої дестабілізації старої системи, одночасно створюючи передумови для її заміщення новою системою світогосподарських відносин. Адже незнання і неусвідомлення дії таких механізмів прирікало б на пасивне спостереження, а отже, перефразовуючи Й. Шумпетера, і на неминуче “нетворче руйнування” — замість реалізації творчого оновлення світогосподарських структур.

На переконання автора, у цьому процесі слід взяти до уваги наведені далі фундаментальні тенденції, що істотно модифікують механізми світогосподарського

⁴ Див.: Райх М., Долан С. Глобальный кризис. За гранью очевидного. М., “Претекст”, 2010; Воейков М. И., Гринберг Р. С., Абрамсон И. Г. Кризис: альтернативы будущего (глобальный контекст и российская специфика). М., “Культурная Революция”, 2010.

⁵ Особливо показовими у цьому відношенні є публікації ряду відомих російських дослідників: Кобяков А. Б., Хазин М. Л. Закат империи доллара и конец “Pax Americana”. М., “Вече”, 2003; Делягин М., Шенюв В. Мир наизнанку. Чем закончится экономический кризис для России? М., “Коммерсантъ”, “Эксмо”, 2009.

⁶ Див.: Институт посткризисного мира. Модели посткризисного развития: глобальная война или новый консенсус: Международное исследование. Ноябрь 2009 — январь 2010, с. 114—115 (<http://www.postcrisisworld.org>).

розвитку та створюють основу для безпрецедентного накопичення різних асиметрій, дисбалансів і суперечностей усередині світової системи.

Один з найважливіших напрямів такої модифікації пов'язаний з дедалі виразнішим проявом *нелінійності економічного розвитку*. Традиційна методологія економічного аналізу упродовж тривалого часу привчала економістів до пошуку в економічній дійсності певних стійких довгострокових тенденцій, екстраполяція дії яких на майбутнє дозволяє “передбачати” ті чи інші параметри стану економіки в майбутньому. Саме на основі такого підходу нерідко робляться передчасні висновки про існування певних економічних закономірностей, які, як виявляється згодом, є лише властивостями розвитку на конкретних етапах і за певних умов, що об'єктивно склались, але у майбутньому можуть змінитися. Саме до таких процесів можна, на погляд автора статті, віднести і зростаюче відкриття національних економік, і економічну глобалізацію, і наростаючу кількість регіональних інтеграційних угруповань, і збільшення частки послуг у структурі економічного обміну та частки високотехнологічних товарів у структурі міжнародної торгівлі. Як виявляється, усі ці процеси мають свої *межі* та свої *точки оптимуму*, після яких вони неминуче спадають. У цьому контексті не можна не побачити того, що на рубежі двох століть економічна глобалізація за неоліберальними рецептами досягла свого апогею і в цій своїй формі приречена на спад. А її нова можлива хвиля у майбутньому повинна бути вже якісно іншим процесом.

Аналіз уроків економічного розвитку за останні два десятиріччя переконливо доводить, що вплив глобалізації економіки на структурні галузеві зміни на світових ринках *зовсім не має строго лінійного характеру*: зростання експорту-імпорту в одних галузях і неухильне відносне зниження ролі інших. І після 2000 р., коли було досягнуто піку в розвитку економічної глобалізації, структурні пріоритети міжнародного обміну дещо змінилися. Це пов'язано з певним відновленням ролі ряду традиційних видів продукції (насамперед, паливних матеріалів, руд та інших копалин, а також виробів чорної металургії), ринки частини яких (наприклад, металів) у 90-х роках перебували у стані стагнації. При цьому розвиток торгівлі продукцією високотехнологічних галузей — головного динамізуючого компонента світової торгівлі у попередній період — став характеризуватися тенденцією до зниження динаміки та ринкової частки поставок обладнання для електронного опрацювання даних і офісної техніки, а також інтегральних схем і електронних компонентів, при підвищенні відповідних характеристик по фармацевтиці та стабілізації відносної частки наукових і вимірювальних приладів.

Отже, у ході розвитку глобальних ринків не спостерігається сталого зростання ролі одних секторів економіки і зниження ролі інших. Скоріше за все, ми стикаємося з *хвилеподібним* перебігом процесів реструктуризації міжнародного обміну, коли деякі галузі можуть зростати на певних етапах настільки швидко, що настає перенасичення світових ринків їх продукцією і виникає спонтанна необхідність у структурній корекції для відновлення оптимальних галузевих структурних пропорцій. Причому, на відміну від подібних процесів перенасичення ринків у минулому (наприклад, напередодні кризи 1929–1933 рр.), сьогодні воно відбувається у надзвичайно короткий період і має не поступовий, а вибуховий характер, — так що настання цього перенасичення важко заздалегідь передбачити, а отже, і ефективно попередити.

Саме така корекція стала одним з факторів глобального економічного спаду у 2001–2002 рр. У ході світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. ми були свідками чергової хвилі цієї корекції, коли дещо знизилися частки палива і чорних металів, а також автомобільної продукції, випуск яких досі мав виключно високі темпи зростання. І навпаки, знову може зрости частка високотехнологічних ринків, на які сьогодні роблять ставку як на “локомотиви” виходу з кризи.

У сучасному світовому господарстві в результаті розвитку глобалізаційних процесів відбувається *структурне ускладнення економіки*. В результаті становлення все нових глобальних інститутів економічна структура набирає рис *багаторівневості* та *взаємозалежності*, а вагому роль у цій структурі відіграють глобальний і міжнародний регіональний рівні економічної діяльності.

Глобальний рівень формується ТНК, глобальними міжнародними економічними організаціями, міжнародними неурядовими організаціями та професійними співтовариствами. Його діяльність спрямовано на забезпечення формування й функціонування глобальних секторів і галузей економіки ⁷, глобальної інфраструктури, глобальних норм і правил економічної діяльності, необхідних для структур виробництва та обміну, які діють глобально. У свою чергу, міжнародний регіональний рівень представлено міждержавними торговими блоками та регіональними інтеграційними об'єднаннями, а також міжнародними економічними організаціями, неурядовими організаціями та співтовариствами, міжнародними виробничими системами і кластерами, що діють у регіональному масштабі.

Проте національний рівень і в умовах сучасної глобалізації все ще продовжує залишатися *головним структуроутворюючим*, оскільки саме на ньому здійснюється найбільш комплексне і широке за сферою охоплення регулювання максимально диверсифікованим макроекономічним інструментарієм, тоді як інструментарій глобального і міжнародного регіонального рівнів усе ще не має (принаймні, на даному етапі розвитку глобалізації та в доступній для огляду перспективі) всеосяжного характеру, а має лише частковий договірний характер. Рішення, що приймаються на глобальному і міжнародному регіональному рівнях, навіть у разі наднаціональних органів регіональних інтеграційних об'єднань, мають *похідний* характер, оскільки, здебільшого, формуються органами, що складаються з представників суверенних національних держав. Глобальні та міжнародні регіональні інститути формуються у міру знаходження консенсусу між різними культурними (а в разі глобалізації – і загальноцивілізаційним) контекстами.

Більше того, за своєю структурою глобальні та міжнародні регіональні рівні є значно менш стабільними і збалансованими, а для взаємозалежностей між окремими елементами цих рівнів властива більш істотна мінливість, ніж на національно-державному рівні організації. В цілому це зумовлює більш виражений прояв нелінійності у глобальному та міжнародному регіональному розвитку ⁸.

Найскладнішими у вказаній ієрархічній структурі є взаємовідносини держав і ТНК, які, на відміну від міжнародних регулюючих організацій і об'єднань, є досить автономними у своїй поведінці. При цьому реальна влада ТНК ґрунтується не тільки на транснаціоналізованій власності, але й на широко розгалуженій си-

⁷ Глобальними (тобто такими, що вимагають глобальних ринків) є всі галузі, які належать до високотехнологічних, а також окремі середньовисокотехнологічні галузі (наприклад, автомобілебудування).

⁸ Останнє дуже виразно підтверджується нинішньою фінансовою кризою всередині ЄС.

стемі міжфірмових взаємовідносин, які дозволяють у міжнародному (глобальному) масштабі здійснювати координацію і контроль господарських операцій у середині географічно розосереджених міжнародних виробничих систем. Остання обставина практично не враховується офіційною статистикою, що спричиняє серйозну недооцінку реальної могутності ТНК, а також їх впливу на економічне зростання і розвиток.

Взагалі глобалізація не здійснює якогось однотипного впливу на національну економіку: його *результати істотно різняться залежно від досягнутого рівня розвитку, структурних особливостей та національної економічної політики*. В одних випадках це призводить до розширення можливостей розвитку національної економіки у рамках відповідних транснаціоналізованих комплексів, в інших — до прискореного руйнування недостатньо конкурентоспроможних національних структур і, по суті, до випадіння національної економіки з контексту глобалізованої економіки, а в найтяжчих — до її маргіналізації. Але завжди глобалізація пов'язана з *підвищенням ризиком розщеплення національних економічних комплексів, з їх більш-менш вираженою дезінтеграцією* — як передумовою для інтегрування частини національних структур у рамках глобальних (міжнародних) економічних комплексів.

В умовах глобалізації відбувається значна *модифікація механізмів циклічного розвитку економіки*, і в тому числі *зміна механізмів визрівання та протікання економічних криз*. У цьому контексті за період найінтенсивнішого розвитку глобалізаційних процесів особливо виділялися наведені далі тенденції, які й стали тими *новітніми факторами*, що зумовили розгортання у 2008 р. масштабної глобальної кризи.

1. Перетворення фінансової сфери на таку, що генерує найсильніші імпульси для економічної динаміки, і одночасно на головний осередок глобальної економічної нестабільності.

Глобалізація завершує процес переходу ролі головного двигуна економіки від промислового капіталу до фінансового, прискорює перетворення останнього на панівну форму капіталу, яка задає темп економічного зростання, спрямовує структурні зрушення в економіці та зумовлює накопичення всередині економічної структури диспропорцій та асиметрій.

Сучасний *глобальний капітал* виступає *фінансовим* як за власним генезисом, так і за основною цільовою функцією, адже, лише звільнившись від обмежень, властивих конкретно галузевій формі втілення промислового капіталу, набувши нового рівня загальності, капітал зміг розкрити свою універсалістську природу і стати найважливішим механізмом глобалізації та характерного для неї розвитку⁹.

Як наслідок, кризи епохи глобалізації набувають характеристик фінансово-економічних криз, що виразно проявилось у кризах 1997–1998 і 2008–2009 рр., а також у рецесії 2001–2002 рр. При цьому провідна роль фінансового сектора економіки у генеруванні циклічних коливань і у протіканні кризових явищ зумовлена, насамперед, такими факторами.

По-перше, саме сфера фінансових ринків стала аванпостом глобалізаційних процесів, оскільки саме тут виникли дійсно *всесвітні ринки*, які сформовані нав-

⁹ Аналіз перетворення фінансового капіталу на провідний фактор синергетичного зростання див.: Евстигнеева Л. П., Евстигнеев Р. Н. Экономический рост: либеральная альтернатива. М., "Наука", 2005.

коло глобально зв'язаної ринкової інфраструктури, що функціонує у режимі реального часу, і де оперують, головним чином, не просто транснаціоналізовані, а саме *глобалізовані* суб'єкти ринкової діяльності (комерційні та інвестиційні банки, хедж-фонди, пенсійні та взаємні фонди, страхові компанії). Адже звичайне поняття “ТНК” не вловлює тієї істотної відмінності, що, якщо транснаціоналізовані суб'єкти економіки є національними суб'єктами господарської діяльності, які скоріше за все вийшли за національні межі, то глобалізовані економічні агенти істотною мірою втрачають тісний зв'язок з національною економікою: для них глобальність — не якась абстракція, а справжня реальність, яка структурує їх поведінку.

Значне випередження процесами фінансової глобалізації глобалізаційних процесів у реальному секторі економіки спричиняє *зростаючий інституційний розрив між її реальним і фінансовим секторами* (див. дані рисунка 1 про домінування на світовому ринку валютних операцій над торговельними), перетворюючись тим самим на найважливіше джерело підвищеної економічної нестабільності.

По-друге, і ті ТНК, які належать до нефінансових, у більшості випадків у міру глобалізації їх діяльності дедалі частіше спираються на фінансові механізми контролю та управління для забезпечення єдиної корпоративної стратегії розвитку, надаючи місцевим філіям дедалі ширшу автономію у питаннях виробництва й маркетингу, забезпечення матеріальними та трудовими ресурсами. І в даному випадку ми також стикаємося з потенціальним розривом фінансових і матеріальних виробничих потоків, що, у свою чергу, посилює економічну нестабільність.

2. Зростаюча віртуалізація ринкових механізмів, яка призводить до відриву важливих економічних параметрів — пропозиції грошей, цін і валютних курсів — від реальної економічної основи, що істотно посилює нестабільність.

Неабиякою мірою процес віртуалізації ринкових механізмів є позитивним і ґрунтується на об'єктивній основі зростаючого поширення новітніх ІКТ, які породжують або уможливають важливі організаційні інновації у бізнесі (включаючи нові форми міжнародної ринкової діяльності).

У цьому контексті досить характерними є поява і поширення так званих “*гнучких мереж бізнесу*” (*flexible business networks*) на базі компаній, що володіють лише обмеженими або взагалі не володіють власними виробничими потужностями, але забезпечують функціонування глобальної структури на основі власності на бренд (знак для товарів і послуг), концентрації у себе досліджень і розробок, необхідних для забезпечення динамічної конкурентоспроможності та оперування системою субпідрядів і франшиз, які розміщуються за принципом мінімізації витрат за умови дотримання корпоративних стандартів якості. Передбачається, що саме ці гнучкі бізнес-компанії (які наближаються до того, що в літературі називається “*віртуальні фірми*”, “*безтілесні корпорації*”, “*організації стільникової мережі*” і т. п.) можуть набути великого поширення в такому наукомісткому бізнесі, як електроніка, комп'ютерне програмування, біотехнології, проектування та інжинірингові послуги, охорона здоров'я ¹⁰.

Проте цей загальний процес підвищення гнучкості ринкових механізмів має і важливі побічні наслідки негативного характеру, що особливо виразно проступає на прикладі неконтрольованого — по суті, злоякісного — розростання глобального ринку фінансових деривативів.

¹⁰ Див.: D i c k e n P. Global Shift: Reshaping the Geoeconomic Map in the 21st Century. New York — London, “The Guilford Press”, 2003, p. 265.

Так, за даними Міжнародного банку розрахунків у Базелі ¹¹, лише за 2 роки з червня 2006 р. по червень 2008 р. — період, безпосередньо пов'язаний з визріванням передумов для глобальної фінансово-економічної кризи, — загальний обсяг позабіржового ринку фінансових деривативів зріс з 370 трлн. до 684 трлн. дол. Останній показник у 12,2 раза перевищував обсяг світового ВВП (55,9 трлн. дол. за 2007 р.¹²). Якщо ж до цих 684 трлн. дол. додати ще 81 трлн. дол. біржового ринку деривативів (станом на березень 2008 р.), то таке співвідношення становитиме 13,7:1. Як наслідок небаченого розростання *фіктивного капіталу*, якщо у 1973 р. обсяги валютних операцій на світовому ринку перевищували обсяги світової торгівлі товарами всього лише у 2 рази ¹³, то у 2007 р. таке перевищення сягнуло 87, а у 2010 р. — 95 разів. У відношенні до експорту товарів і послуг це перевищення становило, відповідно, 70 і 77 разів (рис. 1).

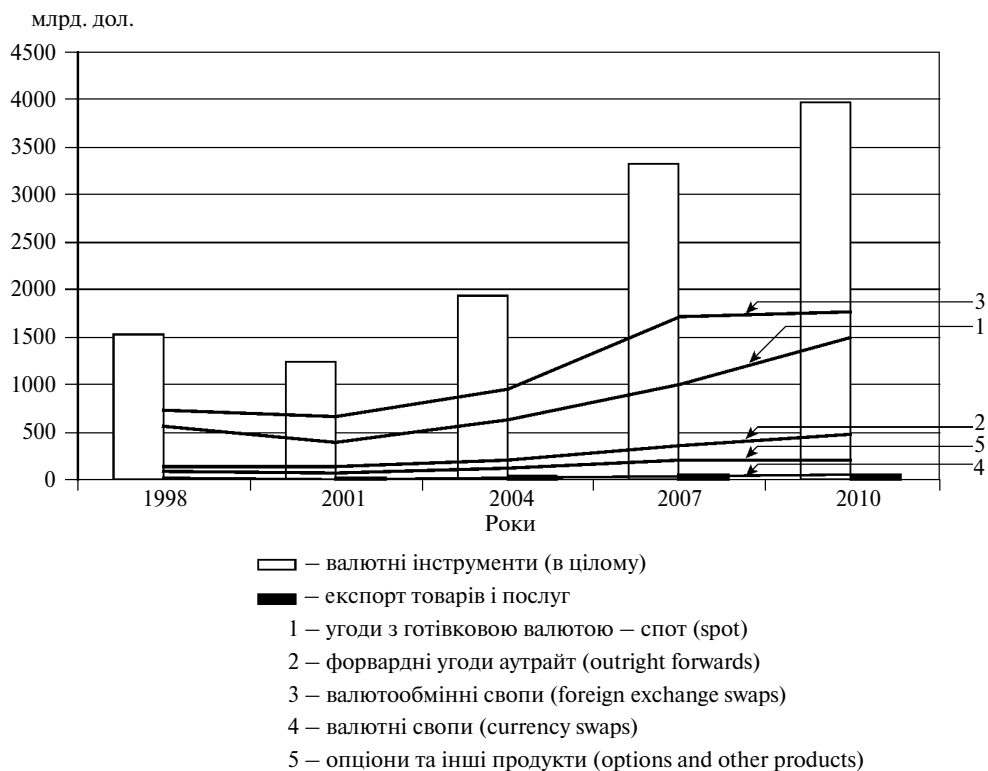

Рис. 1. Динаміка середніх щоденних обсягів валютних і торговельних операцій на світових ринках

Джерело: Розраховано і складено автором на основі: Bank for International Settlements. Report on global foreign exchange market activity in 2010: Triennial Central Bank Survey. Basel, BIS, December 2010, p. 7 (<http://www.bis.org/publ/rpfxfl0t.htm>); World Trade Organization. International Trade Statistics 2009. Geneva, WTO, 2009, p. 181, 189; World Trade Organization. International Trade Statistics 2010. Geneva, WTO, 2010, p. 181, 189; WTO Statistics Database (http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_e.htm).

Як свідчать наведені дані, глобальний спад 2008—2009 рр. не змінив довгострокової тенденції до істотного випередження зростання валютних операцій:

¹¹ Див.: Bank for International Settlements. “BIS Quarterly Review”. December 2008. Statistical Annex, p. A103 (<http://www.bis.org/press/p081208.htm>).

¹² Див.: World Bank. World Development Indicators database (<http://data.worldbank.org/data-catalog>).

¹³ Див.: Кувалдин В. Глобальность: новое измерение человеческого бытия. У кн.: Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. М., “Альпина Паблишер”, 2003, с. 53.

якщо у квітні 2007 р. їх щоденний обсяг складав 3,3 трлн. дол., то у квітні 2010 р. — уже 4 трлн. дол. Трансгранична торгівля валютою почала займати безпрецедентно високу частку у загальній структурі операцій на глобальних валютних ринках — 65%, хоча й відбулася зміна цієї структури за рахунок прискореного поширення операцій “спот” і відносного зменшення частки операцій з різними деривативами ¹⁴.

Подібне розростання фіктивного капіталу, в якому провідну роль відігравали організатори позабіржового обороту деривативів — найбільші транснаціональні інвестиційні банки (характерно, що саме вони стали ключовими у трансформації фінансової кризи в економічну), сприяло розширенню пропозиції грошей і зниженню стандартів безпеки кредитування шляхом переходу до так званих “субстандартних” (*subprime*) іпотечних кредитів.

Розбухання ліквідних активів, стимульоване “деривативною революцією”, мало вкрай важливі наслідки для всієї системи кредитування. У цих умовах, як на дріжджах, почали зростати ціни на нерухомість, ринки якої також зіткнулися з віртуалізацією попиту. При цьому, як уже показав більш ранній досвід східноазійських країн у другій половині 90-х років і підтвердив новий досвід в умовах кризи 2008—2009 рр., особлива небезпека такого неконтрольованого зростання пов’язана з тим, що нерухомість виконує роль забезпечення при іпотечному кредитуванні, а отже, штучна переоцінка її вартості — прямий шлях до руйнування зсередини фінансової стабільності національної (як і глобальної) банківської системи.

Віртуальність дедалі більше стає характеристикою і процесів ціноутворення на товарних ринках. Адже в умовах автономії фінансового сектора та його зростаючого відриву від реальної економіки ціна як точка рівноважного стану ринкового попиту і ринкової пропозиції виражає вже не стільки динаміку виробничих затрат і реальних споживчих потреб, скільки процес *очікування* подальших змін у цінах і можливості одержати від цього прибуток або збиток. Ніякими процесами у реальному секторі не можна, наприклад, пояснити економічну мотивацію динаміки цін на нафту (табл.), які то злітають у середньому з 70,1 до 132,5 дол. за барель (з серпня 2007 р. по липень 2008 р.), то нестримно падають (з липня по грудень 2008 р.) до позначки 41,5 дол. ¹⁵. У таких умовах динаміка цін є непередбачуваною, оскільки більшою мірою схильна до впливу психологічного фактора, ніж об’єктивних економічних факторів ¹⁶.

Таким чином, еволюція світогосподарських механізмів у напрямі підвищення ролі параметрів гнучкості почала мати явно асиметричний характер, тобто гнучкість забезпечується за рахунок передбачуваності та, врешті-решт, економічної безпеки. І це ставить питання про *надмірну ціну гнучкості*.

¹⁴ Див.: Bank for International Settlements. Report on global foreign exchange market activity in 2010: Triennial Central Bank Survey. Basel, BIS, December 2010, p. 6 (<http://www.bis.org/publ/rpfxfl10t.htm>).

¹⁵ Середня величина для різних сортів: U.K. Brent (легка нафта), Dubai (середня), West Texas Intermediate (важка) (див.: База даних UNCTADStat. Free market commodity prices, monthly (<http://unctadstat.unctad.org>)). У цей період максимальний показник цін на нафту досягав майже 150 дол., а мінімальний лише трохи перевищував 30 дол.

¹⁶ Не випадково прогноз МВФ відносно динаміки цін на нафту у 2011 р., який базується на узагальненні найавторитетніших джерел у цій сфері, всього лише за 3 місяці (з січня по квітень) виявив колосальну помилку у 22,2 процентного пункта: замість передбачених раніше 13,4% зростання тепер наводяться 35,6% (див.: International Monetary Fund. World Economic Outlook. April 2011. Washington, D.C., IMF, 2011, p. 2).

**Порівняння темпів змін на світовому нафтовому ринку
у 2007–2011 рр.**

(у річному обчисленні)

Зміни	Р о к и				
	2007	2008	2009	2010	2011 (прогноз)
Світовий попит.....	1,6	−0,6	−1,3	3,4	3,5
Світова пропозиція.....	0,1	1,0	−1,4	3,2	1,6
Чистий світовий попит*.....	1,3	−0,3	−0,2	0,7	...
Середня ціна на нафту**.....	10,7	36,4	−36,3	27,9	36,5

* Різниця між попитом і пропозицією як % від світового попиту.

** Середня величина для різних сортів: U.K. Brent, Dubai, West Texas Intermediate.

Джерело: Складено автором на основі даних: International Monetary Fund. World Economic Outlook. April 2011, p. 33, 197.

3. Посилення значення неекономічних факторів у розвитку циклічної динаміки.

У такому контексті йдеться, насамперед, про зростаючий вплив потоків інформації та пов'язаного з ним явища асиметрії інформації у різних учасників ринку, про підвищення ролі фактора довіри і пов'язаних з ним очікувань. Частково це підтверджується наведеним прикладом з динамікою цін на нафту. Але така тенденція, очевидно, має більш загальну дію, яка порушує нормальний, ендогенно зумовлений перебіг циклів і робить коливання мало передбачуваними.

Прогресуюче становлення інформаційного суспільства призводить до значного розширення потоків інформації та можливостей моментального доступу до якнайрізноманітніших інформаційних ресурсів. Але цей процес має і серйозні негативні аспекти. Швидкість поширення інформації істотно випереджає потенціал її раціонального опрацювання. Тому інформатизація зовсім не веде автоматично до формування раціональних очікувань і раціональних моделей економічної поведінки. Одночасно зростає небезпека маніпулювання свідомістю з боку потужних ТНК, які оперують у середовищі мас-медіа.

Тим часом розвиток глобалізації пов'язаний з підвищенням ступеня відкритості у функціонуванні економічних систем, а отже, з істотним зростанням у рамках кожної окремої країни ролі економічних агентів, які походять з інших культурних співтовариств. Механізми формування і підтримання довіри в такому гетерогенному середовищі серйозно ускладнюються, а можливості виникнення різних ірраціональних панічних дій, спровокованих нерозумінням і недовірою, — значно розширюються.

З огляду на це, заслуговує на увагу та обставина, що світова криза 1997–1998 рр. зародилась у Східній Азії при достатньо сприятливих макроекономічних показниках у країнах регіону, що, втім, не завадило виникненню панічних настроїв у інвесторів, стурбованих надмірним накопиченням боргів у комерційному секторі. Достатньо показовим є і приклад з банкрутством американського інвестиційного банку “*Lehman Brothers*”, яке, будучи у принципі нормальною ринковою процедурою, в даному випадку стало найпотужнішим негативним психологічним фактором і поштовхом до швидкого поширення по всьому світу кризових явищ, які визріли усередині США. При цьому заходи американського уряду абсолютна більшість учасників ринку за межами США тлумачила не як крок на шляху до стабілізації, а як спробу перекласти відповідальність за власну невважену фінансову політику на решту світу. Така криза довіри не могла не породити глобального спаду, найбільшого за весь період після закінчення Другої світової війни.

Більше того, оскільки прийняті досі заходи щодо ліквідації наслідків глобальних потрясінь 2007–2009 рр. усе ще не забезпечили достатнього рівня усвідомлення стратегічної правильності дій, то ми сьогодні стикаємося з гніючими вогнищами фінансової нестабільності усередині регіону найбільш економічно розвинутих країн. Останні за період боротьби з кризою значно збільшили державний бюджетний дефіцит і борги: дефіцит фіскального балансу урядів цієї групи країн зріс із 2,1–2,3% ВВП у 2006–2007 рр. до 9,9% у 2009 р., валовий державний борг у США – з 61,7% у 2005 р. до 100% у 2011 р. (за прогнозами, у 2012 р. відповідний показник досягне 105%), у зоні євро – з 70,3% у 2005 р. до 88,6% у 2011 р. (з очікуванням у 2012 р. 90%)¹⁷. Природно, це не може не підірвати довіри до заходів урядового регулювання, про що чітко свідчать ті фінансові проблеми, з якими сьогодні стикається цілий ряд країн – членів ЄС і зони євро.

4. Посилення синхронізації економічних циклів і механізмів “взаємного зараження” при виникненні локальних кризових явищ.

Різно зростаючий ступінь багатоканальної взаємної залежності через ринки товарів, послуг і капіталів, а також дедалі досконаліші засоби взаємної комунікації національних економік призводять до практично моментального перетікання коливань до інших країн і зумовлюють досить виражену зв’язаність циклічних коливань темпів економічного зростання в усіх основних групах країн світу (рис. 2). У цих умовах від кризових явищ можуть потерпати навіть ті держави, які, здавалося б, перебувають у сприятливому становищі з точки зору наявності ресурсів для розвитку і стану свого зовнішнього балансу. Яскравим прикладом такої залежності у 2008–2009 рр. стала економіка Російської Федерації, що володіє одним з найбільших у світі золотовалютним резервом.

Вказана особливість зовсім не означає, що всі країни світу є однаковою або близькою мірою сприйнятливими до поширення кризових явищ з інших країн. Адже навіть тоді, коли у 2009 р. економіки розвинутих країн “впали” на 3,7% свого ВВП (у ЄС – на 4,2%, в Японії – на 6,3%), у регіоні СНД таке падіння стало найбільш вираженим і становило в середньому 6,4% (у тому числі в Росії – 7,8% і в Україні – 14,5%); у Латинській Америці воно було більш помірним – 1,7%; країни Африки утримали мінімальні додатні темпи зростання, а динамічні країни Азії продемонстрували +7,2%¹⁸.

Водночас можна виділити країни та групи країн з більш вираженими коливаннями, ніж у середньому у світі (Японія, країни Центральної та Східної Європи, країни СНД¹⁹). Очевидно, це може стати базою для висновку про те, що в умовах глобальної взаємозалежності країни, які мають у своїй внутрішній структурі уразливі місця (такі, наприклад, як недостатня якість ринкових інститутів, слабкість внутрішньої фінансової системи, обмежений потенціал попиту на внутрішньому ринку або профіль міжнародної спеціалізації, пов’язаний з підвищеною залежністю від світових кон’юнктурних коливань), відчуватимуть сильніші коливання динаміки ВВП. У будь-якому випадку глобалізація на нинішньому етапі її розвитку не зумовлює повної гомогенізації параметрів циклічного зростання.

¹⁷ Див.: International Monetary Fund. World Economic Outlook. September 2011, p. 192.

¹⁸ Див.: там же, p. 178, 182.

¹⁹ Усередині цього регіону існують значні відмінності: так, у 2009 р., при загальній кризовій динаміці у регіоні в цілому (падіння на 6,4%), високі додатні темпи спостерігалися в Азербайджані (9,3%), Туркменістані (6,1%) та Узбекистані (8,1%) (див.: International Monetary Fund. World Economic Outlook. September 2011, p. 182).

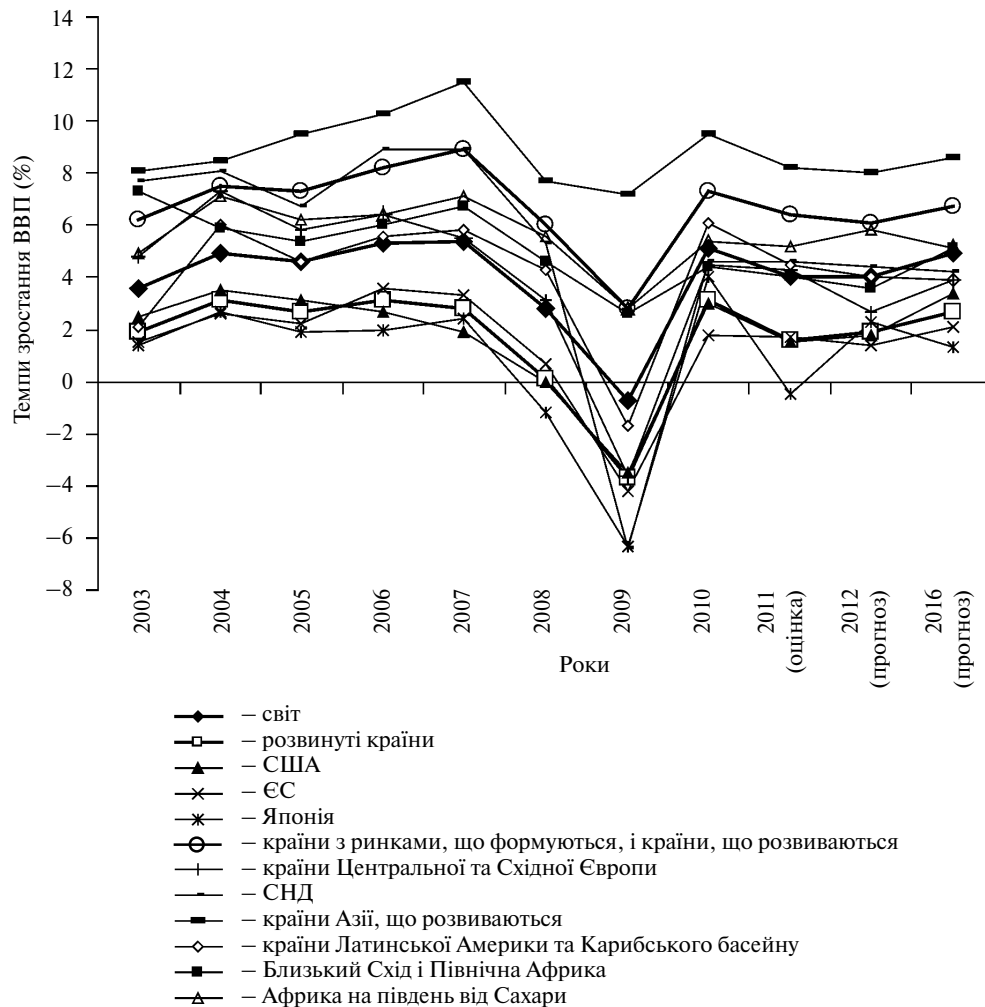

Рис. 2. Темпи зростання ВВП у різних країнах і групах країн світу у 2003–2016 рр.

Джерело: Складено автором на основі: International Monetary Fund. World Economic Outlook. September 2011, p. 178.

5. Переміщення центра ваги у механізмах поширення циклічних коливань із сфери торгівлі до сфери руху ліквідних капіталів, а також перетворення ТНК на провідних “агентів циклічності”.

Наслідками цього процесу є істотне прискорення перетікання циклічних коливань і звуження можливостей країн, які є нетто-імпортерами короткострокових капіталів, впливати на такі коливання. При цьому, очевидно, можливі різні варіанти механізму такого впливу, серед яких виділяються:

- відхід напередодні криз короткострокових капіталів (“гарячих грошей”) нерезидентів за кордон шляхом продажу ліквідних цінних паперів, які їм належать;
- виведення резидентами своїх капіталів за межі країни (до безпечніших фінансових гаваней), з використанням прихованих механізмів (насамперед, трансфертного ціноутворення), а також маніпулювання умовами платежів по комерційних контрактах;
- централізація материнськими компаніями ТНК фінансових потоків в умовах нестачі ліквідності, що викликає фінансове “знекровлення” зарубіжних

філій – через маніпулювання інструментами внутрішньофірмових кредитів, умовами репатріації прибутків, перегляду інвестиційних планів тощо;

– відмова у рефінансуванні кредитної заборгованості, яка утворилася раніше, що спричиняє масований відплив фінансових ресурсів з країни.

Потенціально мало контрольоване транскордонне переміщення гігантських мас капіталу у періоди посилення невизначеності та втрати довіри до економічної політики (рис. 3) здатне спричиняти стрибкоподібну зміну курсів національних валют, що, у свою чергу, може одночасно радикально змінювати умови економічного обміну – торгівлі та інвестиційної діяльності, а також обслуговування накопичених боргів. Це значно підвищує волатильність основних фінансових параметрів²⁰, у разі збільшує економічні ризики і здатне серйозно порушувати “нормальний” перебіг економічного циклу.

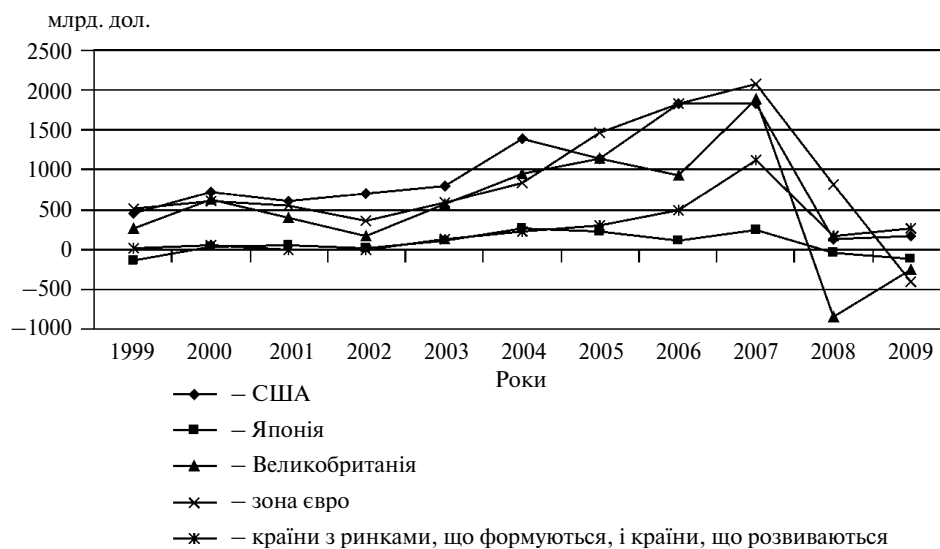

Рис. 3. Динаміка портфельних та інших* інвестицій у різних регіонах у 1999–2009 рр.

* До інших інвестицій належать торговельні кредити, кредити фінансових установ, валютні рахунки і депозити, інші активи.

Джерело: Складено автором на основі: International Monetary Fund. Global Financial Stability Report: September 2011: Statistical Appendix. Washington, D.C., IMF, 2011, p. 16–17 (<http://www.imf.org/External/Pubs/FT/GFSR/2011/02/pdf/statappx.pdf>).

6. Становлення механізмів скоординованої глобальної антикризової політики, здійснюваної за прямої участі глобальних регулюючих інститутів.

Починаючи з кризи 2008–2009 рр., ця тенденція зумовлює інституціоналізацію глобальних антициклічних механізмів за допомогою ухвалення узгоджених глобальних принципів антикризової політики, які нині виробляються у рамках “Групи 20”, “Групи 8”, ООН і глобальних фінансових інститутів, а також формування нових регулюючих інститутів, до яких слід віднести, насамперед, Форум фінансової стабільності, пізніше перетворений у Раду фінансової стабільності.

До загальновизнаних сьогодні принципів належать: необхідність тісної координації дій і неприпустимість односторонніх дій, що завдають шкоди іншим

²⁰ Про це переконливо свідчать дані, що містяться в: International Monetary Fund. Global Financial Stability Report: Durable Financial Stability: Getting There from Here. April 2011: Summary Version. Washington, D.C., IMF, 2011, 197 p. (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2011/01/index.htm>).

учасникам світової економіки; незастосування протекціонізму і забезпечення свободи руху товарів, послуг та інвестицій; забезпечення більшої керованості економічних процесів (і насамперед, щодо регулювання міжнародних фінансових ринків), створення відповідних систем раннього попередження про можливі глобальні дисбаланси і кризові ситуації; забезпечення законності, “прозорості” та підзвітності національних і міжнародних фінансових операцій, а також недопущення ухилення від сплати податків; кардинальне реформування провідних МФО — з тим, щоб вони могли ефективно виконувати функції глобального регулювання і сприяння розвитку; виділення країнам, які розвиваються, більшого обсягу ресурсів на допомогу у розвитку і на здійснення антикризових заходів; формування нової етики бізнесу (і зокрема, соціальної відповідальності корпорацій); акцентування уваги на важливості соціальних і трудових питань у комплексі антикризових заходів ²¹.

Сьогодні кожна країна і кожне регіональне угруповання повинні враховувати вказані глобальні принципи при формулюванні власної політики розвитку. І від ступеня такого врахування значною мірою залежать не тільки можливості узгодження пріоритетів розвитку національних і світової економік, отримання позитивних ефектів від глобалізації та формування прогресивного профілю включення до світового господарства, але й ефективне запобігання руйнівним наслідкам глобальних криз і дисбалансів.

На жаль, щодо практичного втілення вказаних принципів, то за останні 2 роки спостерігався лише незначний реальний прогрес, і рівень взаємодії залишається незадовільним. Адже найрозвинутіші країни, які раніше найбільше виграли від глобалізації, не поспішають поступатися хоча б частиною власних позицій і радикально змінювати модель своєї поведінки у рамках глобальної економіки. А отже, питання кардинального лікування нинішніх хвороб світової економіки після закінчення гострої фази кризи у 2009 р., схоже, було відкладено на майбутнє.

У цьому контексті серйозне значення мали дискусії під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2012 р., який відбувся під гаслом “Велика трансформація: формування нових моделей” ²². Учасники форуму дійшли консенсусу в тому, що в умовах зростання глобальних ризиків уже час переходити від слів до дій і активно запроваджувати *нові моделі* економічного зростання (на основі стимулювання створення робочих місць, ліквідації надмірних диспаратів у доходах і викривлень у системі світової торгівлі, забезпечення підтримки екосистемам), виробництва (з пріоритетним наголосом на “зелені” технології, інфраструктуру та охорону здоров’я), зайнятості, управління, споживання (з акцентом на його якість, а не кількість), забезпечення сталого розвитку енергетичного сектора, інтелектуально місткого зростання на базі сучасних технологій, і нарешті, розробки технологічно нових моделей відповідей на глобальні виклики.

²¹ Див.: Генеральна Ассамблея ООН. Итоговый документ Конференции по вопросу о мировом финансово-экономическом кризисе и его последствиях для развития. Документ A/RES/63/303, 13 July 2009; G 8 Summit 2009. Declaration on Responsible Leadership for a Sustainable Future (http://www.g8italia2009.it/G8/Home/G8-G8_Layout_locale-1199882116809_Atti.htm); G 20 London Summit 2009. Global plan for recovery and reform (<http://www.londonsummit.gov.uk/resources/en/news/15766232/communique-020409>).

²² Див.: World Economic Forum Annual Meeting. The Great Transformation: Shaping New Models. Davos-Klosters, Switzerland, 25–29 January, 2012 (http://www3.weforum.org/docs/AM12/WEF_AM12_Report.pdf).

Це, поза сумнівом, свідчить, що у світі концептуально визрівають зрушення епохального масштабу, спрямовані на становлення у перспективі якісно нової світової економіки, що будуватиметься на загальнолюдських цінностях.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Сучасний період розвитку світової економіки надзвичайно сприяє поглибленню розуміння його як нелінійного, циклічного, хвилеподібного процесу, в якому окремі тенденції минулого, що раніше проголошувалися закономірними, можуть зазнавати істотної модифікації та навіть докорінно змінюватися. Фактори такої модифікації найтісніше взаємодіють з факторами системної кризи, яку нині переживає світова економіка і яка є по суті *трансформаційною кризою*, процесом системного оновлення, “Великого переходу” до якісно нового світового господарства.

2. В умовах, коли світова економіка увійшла у фазу системного переходу до нової якості, її розвиток характеризується іманентно підвищеним рівнем нестабільності та зниженою передбачуваністю основних параметрів майбутнього, при ускладненні структурної організації світового господарства в цілому та посиленій дії неекономічних факторів економічної динаміки.

3. Процеси глобалізації економіки, які упродовж трьох десятиріч були однією з визначальних тенденцій світового розвитку та призвели до безпрецедентної взаємозалежності національних економік і циклів їх економічного зростання, об’єктивно наштовхуються на серйозні перешкоди, пов’язані з істотним дисбалансом між потужною роллю транснаціональних структур і нездатністю реально забезпечити ефективну глобальну координацію економічного розвитку. Це породжує наростаючі загрози економічній безпеці, які здатні нейтралізувати переваги, пов’язані з вільним рухом факторів виробництва, глобальною концентрацією та іншими економічними перевагами глобалізації.

4. Найпотужніші дестабілізуючі імпульси виходять з фінансового сектора, який одночасно є і найбільш глобалізованим сектором світової економіки. В умовах “деривативної революції” глобальні фінансові ринки, у поєднанні з сучасними ІКТ, перетворилися на потужне джерело генерування фіктивного капіталу, відриву тенденцій розвитку фінансового сектора від реальної економіки та дедалі більшої віртуалізації економічних процесів. Вказані тенденції підривають можливості розвитку на старій основі, об’єктивно прискорюючи становлення його нових інституційних засад і нових структурних пріоритетів.

5. Кризові явища, властиві для нової доби світового розвитку, відрізняються багатоаспектним і неоднозначним характером як їх походження, так і впливу на економіку. Це вимагає адекватного пристосування та подальшого розвитку методологічних основ економічного аналізу, який має бути спроможним давати адекватні відповіді на нові питання та нові виклики світового розвитку.

Стаття надійшла до редакції 30 січня 2012 р.